

УДК 37.134:372.4

Олена Будник,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри теорії і методики
початкової освіти ДВНЗ
«Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»

ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗМІСТУ ПОНЯТЬ «СОЦІАЛІЗАЦІЯ» І «ВИХОВАННЯ»

У статті здійснено теоретичний аналіз співвідношення понять «соціалізація» і «виховання» у руслі підготовки вчителя початкової школи до соціально-педагогічної діяльності. На основі вивчення наукових праць зарубіжних і вітчизняних учених автор трактує сутність виховання особистості в контексті соціалізації як предмета соціально-педагогічної діяльності вчителя в організованому мікросередовищі школи.

Ключові слова: соціалізація, виховання, розвиток, соціально-педагогічна діяльність, професійна освіта, підготовка майбутніх учителів.

В статье осуществлен теоретический анализ соотношения понятий «социализация» и «воспитание» в русле подготовки учителя начальной школы к социально-педагогической деятельности. На основе изучения научных трудов зарубежных и отечественных ученых автор трактует сущность воспитания личности в контексте социализации как предмета социально-педагогической деятельности учителя в организованной микросреде школы.

Ключевые слова: социализация, воспитание, развитие, социально-педагогическая деятельность, профессиональное образование, подготовка будущих учителей.

The article highlights the theoretical analysis of the relationship between «socialization» and «education» in the training of primary school teachers in social and educational activities. On the basis of scientific papers foreign and domestic scientists author interprets the essence of education of the individual in the context of socialization as a subject of social and educational activities organized microenvironment teacher in primary school.

Key words: socialization, education, development, social and pedagogical activity, professional education, further teachers training.

У сучасних умовах реформування освіти істотно розширилися функції вчителя як суб'єкта соціально-педагогічної діяльності, предметом якої є соціокультурне виховання та професійний супровід соціалізації учнів на засадах інноваційного та гуманістичного підходів. Тому важливим завданням дослідження вважаємо теоретичне осмислення провідних категорій у проектуванні стратегій професійної підготовки студентів до соціально-педагогічної діяльності, зокрема *соціалізації і виховання* як її складників.

Проблемі філософсько-психологічного аналізу соціального виховання й соціалізації особистості присвячено наукові праці І. Беха, Г. Васяновича, І. Зязюна, В. Кременя, П. Сауха, Г. Філіпчука та інших учених. Фундаментальні аспекти змісту соціально-педагогічної діяльності, професійної підготовки соціальних педагогів, соціалізації учнівської та студентської молоді досліджують В. Бочарова, О. Безпалько А. Капська, А. Мудрик, С. Савченко, М. Сакурова, Н. Сейко, С. Харченко; виховної діяльності вчителя – І. Бех, А. Бойко, О. Дубасенюк, М. Євтух, В. Кириченко, Л. Коваль та ін.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз співвідношення понять «соціалізація» і «виховання» у руслі підготовки вчителя початкової школи до соціально-педагогічної діяльності.

Соціокультурне виховання особистості учня в контексті соціалізації розглядаємо як предмет соціально-педагогічної діяльності вчителя в організованому мікросередовищі школи. У зв'язку з методологічними розходженнями в трактуванні сутності соціалізації в педагогічній науці зустрічаємо різноманітні (часто діаметрально протилежні) тлумачення співвідношень базових категорій («освіта», «виховання», «навчання»), що слугують основою проектування моделі професійної підготовки вчителя до соціально-педагогічної діяльності в початкових класах.

Аналізуючи їхній зміст в єдності філософського, соціально-психологічного та соціологічного підходів, М. Лукашевич вважає невиправданим те, що в педагогічній науці поняття «особистість» не належить до основних категорій, що провокує так званий «розрив» між педагогічною системою виховання та її центральною ланкою – особистістю [16, с. 25].

Так, у психології категорії поділяють на дві групи: базисні (образ, мотив, дія, відношення, переживання, індивід) та метапсихологічні (особистість, свідомість, цінність, діяльність, спілкування); у філософії основними категоріями є свідомість, простір, час, явище, сутність, зміст, форма, загальне, особливе, причина, наслідок, можливість, дійсність тощо. Дійсно, вчені до основних категорій педагогічної науки відносять такі, як:

- 1) розвиток, освіта, навчання, виховання (Ю. Бабанський, В. Поляков, Т. Мальковська, В. Сластьонін, М. Сорокін та інші);
- 2) виховання, навчання, освіта (А. Кузьмінський, В. Омеляненко, М. Фіцула, М. Ярмаченко);

3) виховання, навчання, освіта (І. Підласий), вказуючи на зв'язок із загальнонауковими поняттями «розвиток» і «формування».

Зважаючи на завдання педагогіки як науки, цілком очевидним є її спорідненість із зростаючою особистістю, що виступає предметом формування, розвитку, виховання, навчання. Методологічною базою педагогіки як науки є також філософсько-психологічні поняття. Тому критику М. Лукашевича вважаємо дещо неправомірною, адже саме педагогіка має стратегічною метою всебічне, гармонійне формування та розвиток *особистості* відповідно до суспільних потреб, набуття нею «соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу..., формування... особистісних рис громадян Української держави» [8, с. 15]. За визначенням С. Гончаренка, «педагогіка – це соціальна наука, яка об'єднує, інтегрує, синтезує дані всіх природничих і соціальних наук, пов'язаних з формуванням людини» [5, с. 635], отож очевидним є особистісний підхід до навчання і виховання.

Незважаючи на те, що термін «соціалізація» у вітчизняній педагогічній науці використовується із 70-х рр. ХХ ст. і набув широкого вивчення лише в 90-х рр. минулого сторіччя, питання соціальної адаптації, збереження суб'єктності особистості в суспільстві, соціальної реабілітації, соціального виховання, впливу середовища на формування та розвиток людини широко представлені в наукових працях українських дослідників. Так, М. Ярмаченко аналізує виховання як «соціальне явище», властиве лише людям, «об'єктивне явище суспільного буття», наголошує, що педагогічний процес не може бути ізольованим від виховувального впливу середовища, існуючих соціально-економічних відносин, культурних надбань суспільства [18, с. 9–10].

Освіта і навчання реалізуються з допомогою соціальних інститутів, головним з яких є школа. І. Кон застерігає від помилкових асоціацій стосовно цих процесів, які часто пов'язують виключно із засвоєнням інтелектуальної інформації чи формуванням відповідних практичних умінь і навичок; виховання вживають у вузькому значенні як систему формування моральних, естетичних, духовних цінностей особистості, тобто вплив на її ціннісно-орієнтаційний світ [10, с. 134]. І. Підласий описує процес виховання у *широкому соціальному значенні* (процес формування особистості під впливом навколишнього середовища, позитивних та негативних чинників суспільства, зокрема, засобів масової інформації, інтернет-середовища, громадських організацій, сусідських і вуличних компаній і под.) і *вузькому соціальному сенсі* (вплив на особистість суспільних інститутів з метою формування соціокультурного досвіду, відповідної системи знань, переконань, цінностей тощо) [20, с. 24–25].

Таким чином, у сучасній педагогічній науці категорії *соціалізація, освітнє (виховувальне) середовище* та ін. відносимо до ключових, як «виховання» (похідне «соціальне виховання»), «розвиток» («особистісний

розвиток», «духовний розвиток»), «формування» тощо. Відтак існують занепокоєння щодо необґрунтованої підміни понять, приміром, замість «виховання в найширшому його значенні» вживають «соціалізацію», або ж під «соціалізацією» в навчальному закладі часто розуміють «педагогізацію».

Так, Н. Кузьміна та В. Гінецинський характеризують виховання за 14-ма принциповими позиціями (як соціальний процес, вид свідомої і цілеспрямованої діяльності, результат розвитку тощо), однак у контексті нашого аналізу видається цікавою така теза: «Виховання є процес соціалізації, що відбувається в порядку послідовного й поступового засвоєння вихованцями соціально вироблених норм, цінностей і способів діяльності» (курсив наш – О. Б.) [14, с. 53–63]. Ці підходи вважаємо не зовсім коректними. Певні ототожнення педагогічних понять зустрічаємо і в Енциклопедії освіти, де більш лаконічно вказано, що «виховання в широкому соціальному сенсі є впливом на людину суспільства в цілому, що фактично ототожнює його з соціалізацією», проте тут деталізується, що «на відміну від соціалізації – процесу неперервного, виховання – процес дискретний, перервний, здійснюється планомірно, обмежений місцем і часом» [11, с. 87], тобто наголошується на відмінних ознаках, за якими необхідно розрізняти поняття «виховання» й «соціалізація».

У розмежуванні змісту окреслених вище понять Ю. Кривов виокремлює три основні підходи: визначення сутності соціалізації як контексту «виховання», що передбачає розвиток особистості в напрямі *соціалізація – виховання – освіта*; тлумачення «соціалізації» в дискурсі освіти, на основі ієрархії центрів розвитку в напрямі *соціалізація – освіта – виховання*; розуміння «соціалізації» як складника «виховання» у єдності «*соціалізації, самовиховання та професійно-педагогічної взаємодії*» [12, с. 11–22].

Виходячи з власних наукових розвідок, вдамося до аналізу згадуваних підходів щодо співвідношення головних соціально-педагогічних понять.

Визначення соціалізації в руслі освіти, що передбачає ієрархію центрів розвитку особистості в напрямі *соціалізація – освіта – виховання* (О. Газман, С. Гончаренко, В. Краєвський та інші).

Чеський педагог Й. Ваня (J. Váňa, 1962) акцентує на потребі чіткого уточнення педагогічної термінології на основі проникнення в суть педагогічних явищ і зведення знань про них у цілісну систему педагогічної теорії. Учений зазначає, що в епоху Я. Коменського набули поширення поняття «освіта», «навчання», «учіння» на всі складові виховання (трудове, естетичне, фізичне тощо), то зараз, маючи на увазі виховання «в широкому значенні цього слова», виключають розумове виховання, яке вважають складником навчання. Більше того, об'єднуючи «навчання» і «виховання», наголошують на «виховуючому навчанні». Й. Ваня піддає критиці такі нововведення, підтверджує взаємозв'язок навчання і виховання, завдання

школи здійснювати «моральну освіту», адже неможливо уявити собі освічену людину, яка в моральному розвитку стоїть на низькому рівні. Тому дослідник вважає доцільним вживання поняття «освіта» в значенні результатів різнобічних процесів і видів діяльності, спрямованих на виховання людини.

У радянську епоху спостерігалась тенденція до чіткого розмежування згаданих вище педагогічних термінів, а також їх взаємопроникнення (А. Влайков, Д. Мінчев). Учені розглядають виховання, освіту, навчання як процес, педагогічний вплив (І. Величкова, Н. Костов, Д. Мінчев), результат (Й. Ваня), окремий вид педагогічної діяльності (А. Влайков). Відтак окреслені педагогічні категорії характеризують не лише за процесуальним принципом, а й змістовим.

В. Краєвський вважав освіту найбільш загальним поняттям, адже «освічений – не просто навчений, а й вихований». Зміст освіти не зводиться, за автором, виключно до засвоєння основ наук, розвитку інтелектуальної сфери учня. Справжня освічена людина спроможна не лише діяти в соціальній структурі, а й активно змінювати її [13, с. 6]. Аргументуючи свою позицію щодо пріоритетності освіти над вихованням і навчанням, В. Краєвський акцентував на значенні «виховання», маючи на увазі цілеспрямовану діяльність, що охоплює весь навчально-виховний процес. У міжнародній науковій комунікації, зокрема англійською мовою, слово «виховання» перекладається як освіта: education, value education, тобто «освіта», «ціннісна освіта», формування в учнів ціннісного ставлення. Вчений наголошував на семантиці терміна «виховання», якого немає в англійській науковій термінології, що, на його думку, слугує ще одним аргументом на користь «освіти». З огляду на зазначені вище положення, В. Краєвський наполягав на істинності тверджень, що об'єктом педагогічної науки є освіта.

Аналогічної позиції стосовно ієрархії окреслених понять дотримується О. Газман: «Ми працюємо в сфері, яку регулює Міністерство освіти, а не Міністерство виховання. Тому поняття «освіта» – найоб'ємніше, воно включає процеси навчання і виховання» [7]. Учений трактує освіту як одну з форм соціалізації, засіб включення зростаючої особистості в суспільний простір. У цьому сенсі освіта необхідна для засвоєння знань про навколишній світ і способи його пізнання, правові засади, норми спілкування, прийняті цінності, тобто все те, що дозволяє людині повноцінно реалізуватись у соціумі. Процес виховання О. Газман вважає складовою соціалізованої освіти, визначаючи його як спеціально організований процес висунення соціально значущих цінностей, нормативних якостей особистості й зразків поведінки, тобто процес залучення людини до загального і належного [7, с. 16–45].

Російські вчені (І. Ісаєв, О. Міщенко, В. Сластьонін, Є. Шиянов) поняття «освіта» (нім. «bildung», похідне від слова «образ») трактують у

найширшому значенні як соціальне явище, «єдиний процес фізичного і духовного формування особистості, *процес соціалізації*»; цілеспрямовано організований процес управління соціалізацією (курсив наш – О. Б.) [19, с. 39]. Таким чином наголошують на розумінні сутності освіти в широкому сенсі цього слова, як процес і результат цілеспрямованої, педагогічно організованої та планомірної соціалізації людини. Відповідно в рамках «освіти» тлумачать «виховання» і «навчання», що становлять «сторону єдиного процесу освіти».

На таких позиціях залишався і вітчизняний академік С. Гончаренко, вважаючи «освіту» однією з найширших педагогічних категорій, яка має «цілісну, поліфункціональну та полісмыслову структуру» й означає і навчання, і органічно пов'язане з ним виховання особистості, яке впливає з навчання. Учений опирався на визначення «освіти», подане в Законі України «Про освіту», де це поняття трактується як «цілеспрямований процес виховання і навчання в інтересах людини, суспільства і держави» [4, с. 614–615]. У руслі пріоритетності освіти йдеться про встановлення сутності педагогіки як науки, що вивчає *освіту* як «особливу, соціально й особистісно детерміновану педагогічну діяльність із залучення людини до життя в суспільстві, яка характеризується педагогічним цілепокладанням і керівництвом» [6, с. 11].

Отож у сучасній вітчизняній педагогіці простежується чітка орієнтація на освіту як *процес*, тобто цілісну єдність навчання, виховання, розвитку, саморозвитку особистості, а також як *соціокультурний інститут*, що «сприяє вдосконаленню суспільства з допомогою спеціально організованої цілеспрямованої *соціалізації* та *інкультурації* окремих індивідів» [4, с. 615].

Однак існують серйозні аргументи стосовно заперечення таких тверджень, визначаючи «соціалізацію» як найбільш широке поняття й трактуючи розвиток особистості в напрямі *соціалізація – виховання – освіта* (Т. Алексеєнко, Н. Андреєнкова, О. Безпалько, І. Кон, Л. Новікова, А. Мудрик та ін.).

Соціалізація включає виховання – переконливо доводить Н. Андреєнкова. У структуру соціалізації вчена відносить також соціальне пізнання, оволодіння людиною навичками практичної діяльності, інтерналізацію певних форм, позицій і ролей, вироблення ціннісних орієнтацій та установок, включення в активну творчу діяльність [2, с. 44].

І. Кон чітко диференціює згадані поняття у вибраному векторі, тобто *виховання* – цілеспрямований процес, що передбачає свідоме засвоєння індивідом відповідних знань та формування в нього якостей і властивостей; а *соціалізація* разом із вихованням означає також стихійні впливи на особистість, завдяки яким вона долучається до культури та стає повноцінним і повноправним членом суспільства. У межах соціалізації вчений виокремлює часткові субпроцеси: «ядром цілеспрямованого

виховання є *освіта* як процес передачі накопичених минулими поколіннями знань і культурних цінностей», своєю чергою освіта включає спеціально організоване *навчання* і більш широке *просвітництво*, процес поширення культури, що характеризує дещо самостійний і вільний вибір індивідами повідомлюваної інформації [10, с. 134]. Дослідник переконливо доводить взаємозв'язок поданих вище понять, які не можна ототожнювати. Подібні твердження знаходимо і в працях М. Фіцули: «Соціальне виховання є складовою відносно контрольованою соціалізації (поряд із сімейним, релігійним, колективним і дисоціальним вихованням)» [15, с. 89]. Цитовані вчені однозначні в трактуванні виховання як складника соціалізації, що здійснюється в процесі взаємодії різних суб'єктів соціально-педагогічного процесу – індивідуальних, групових і соціальних.

На вихованні як «усезагальній, вічній і постійній категорії педагогічної науки», метасистемі наголошує А. Бойко, вважаючи соціалізацію складником виховання, на відміну від прихильників цього напрямку, про що йдеться нижче. Однак критично оцінюючи описаний вище підхід, передусім, російських учених про визначення педагогіки як науки про освіту, дослідниця стверджує, що «виховання становить внутрішню сутність і навчання, і освіти, вони його складові», тому педагогіку трактує як науку про виховання, навчання і освіти, абстрагуючи виховання в його конкретному, власному значенні [3, с. 52].

У підготовці майбутнього вчителя акцентуємо на провідному значенні виховання у педагогічному процесі школи, яке визначили Г. Ващенко, А. Макаренко, М. Пирогов, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський та інші. Приміром, вітчизняний класик В. Сухомлинський зазначав: «Навчання – це лише одна із пелюсток тієї квітки, що називають вихованням у широкому розумінні цього поняття. У вихованні немає головного і другорядного, як немає головної пелюстки серед багатьох пелюсток, що створюють красу квітки» [21, с. 13], цим самим наголошував на виховувальній функції навчання на уроці, розвитку пізнавальної активності у позанавчальний час, налагодженні педагогічної взаємодії тощо.

Сучасні вчені (О. Безпалько, А. Мудрик) наголошують, що «соціальна педагогіка як галузь знання вивчає соціальне виховання у контексті соціалізації» [17, с. 7]; «Виховання як складова частина соціалізації завдяки системі своїх методів забезпечує цілеспрямований механізм соціалізації особистості, посилює особистісні фактори становлення її соціального досвіду і саморегуляції поведінки» [1, с. 56]. У дослідженні більше схиляємось до трактувань, з яких випливає, що поняття «виховання» є вужчим стосовно «соціалізації».

У вищій педагогічній школі надзвичайно важливо залучати студентів до наукової рефлексії змісту психолого-педагогічних дисциплін, аналізу різнобічних підходів до тлумачення основних дефініцій соціально-

педагогічного процесу. В цьому сенсі корисним видається розуміння «соціалізації» як складника «виховання» у єдності *соціалізації, самовиховання та професійно-педагогічної взаємодії* (А. Бойко, О. Козлова).

Тут дещо перебільшується значення виховання і самовиховання у формуванні й розвитку особистості. Так, О. Козлова вважає, що соціалізація – це процес передачі суспільством індивіду відповідного досвіду, а «виховання» включає «соціалізацію», але не зводиться до неї. Крім соціалізації, на думку автора, виховання включає також самовиховання як процес активного впливу самого вихованця на засвоюваний ним досвід [9, с. 11]. Взаємодія соціалізації і самовиховання, зауважує О. Козлова, опосередкована й професійною діяльністю педагога, що має метою координацію соціалізації та самовиховання [9, с. 137].

У цьому ж контексті А. Бойко наголошує на тому, що «предметом педагогіки є виховання» [3, с. 55] як вічна і постійна категорія педагогічної науки, «особистісно-соціальне явище і суспільно-культурний феномен» у відповідь сучасним ученим, котрі заперечують виховання як відносно самостійний вид педагогічної діяльності, декларування «вільного від виховання суб'єкта під маскою боротьби з авторитаризмом» [3, с. 52–53]. Вчена вважає, що виховання в його найширшому розумінні включає поняття «соціалізація», оскільки виховання як спеціально організований процес в навчальному закладі забезпечує і соціалізацію, і особистісно орієнтовану діяльність з формування й розвитку кожної особистості [3, с. 60]. Гіперболізуючи феномен виховання, який розглядається в єдності з соціалізацією, самовихованням і професійно-педагогічним впливом, ключове педагогічне поняття «освіта» в цій ієрархії не посіло належного йому місця.

Зважаючи на приведені вище наукові концепти, орієнтуємось на дослідження вчених (О. Безпалько, І. Кон, А. Мудрик та ін.), котрі поняття «соціалізація» вважають більш об'ємним, що вбирає в себе «виховання», адже останнє – це процес керований з боку педагога (якщо йдеться про навчальний заклад) чи батьків (коли маємо на увазі сімейне виховання), а соціалізація передбачає і соціально керовані, і стихійні впливи на особистість, що формується, у т. ч. у навчальному закладі. Таким чином, виховання розглядаємо в контексті соціалізації (гетерономія) й тісному взаємозв'язку з самовихованням, саморозвитком, самоосвітою, самовдосконаленням.

У професійній підготовці майбутнього вчителя результатом соціалізації як предмета його соціально-педагогічної діяльності виступає засвоєння системи знань, цінностей, соціокультурного досвіду, соціальних якостей і ролей, психологічних механізмів і взірців поведінки в мікросоціумі. Його специфіка в ракурсі соціально-педагогічної системи виявляється у функціонуванні в умовах відкритого соціокультурного середовища, відсутності строго формалізованих структур, багатоманітності

форм особистісно зорієнтованого спілкування, багаторівневості соціальних контактів тощо.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в обґрунтуванні теоретико-методичного та організаційного забезпечення професійної підготовки фахівців до соціально-педагогічного супроводу різновидами соціалізації учня (духовної, громадянської трудової, етнокультурної тощо) в соціально-виховному середовищі навчальних закладів різних типів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеенко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики : науково-методичний посібник / Т. Ф. Алексеенко. – К., 2007. – 152 с.
2. Андреевкова Н. В. Проблема социализации личности / Н. В. Андреевкова // Социальные исследования. – 1970. – Вып. 3. – С. 38–52.
3. Бойко А. М. Методологія, теорія, практика виховання – єдина система / А. М. Бойко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : збірник наукових праць до 15-річчя АПН України. – Т. 1: Теорія та історія педагогіки. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 51–68.
4. Гончаренко С. У. Освіта / Гончаренко С. У. // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 614–615.
5. Гончаренко С. Педагогіка / Гончаренко С. // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 635.
6. Гончаренко С. У. Педагогічні закони і закономірності / С. У. Гончаренко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 3: Загальна середня освіта / С. У. Гончаренко. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 11–20.
7. Газман О. С. От авторитарного образования к педагогике свободы / О. С. Газман // Новые ценности образования. Вып. 2. Содержание гуманистического образования. – М. : Инноватор, 1995. – С. 16–45.
8. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К. : Райдуга, 1994. – 62 с.
9. Козлова О. Н. Введение в теорию воспитания : пособие для преподавателей / О. Н. Козлова. – М. : Интерпракс, 1994. – 208 с.
10. Кон И. С. Ребенок и общество (историко-этнографическая перспектива) / И. С. Кон. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 268 с.
11. Кононко О. Л. Виховання / Кононко О. Л. // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 87.
12. Кривов Ю. И. О месте понятия «социализация» в современной педагогике / Ю. И. Кривов // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 11–22.
13. Краевский В. В. Воспитание или образование? / В. В. Краевский //

- Педагогика. – 2001. – № 3. – С. 3–10.
14. Кузьмина Н. В. Категориальный анализ понятия воспитание / Н. В. Кузьмина, В. И. Гинецинский // Вопросы повышения эффективности теоретических исследований в науке. Ч. I. – М. : НИИОП АПН СССР, 1976. – 224 с.
 15. Липський І. А. Соціальне виховання / І. А. Липський // Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-е видання / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. – С. 89–93.
 16. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-метод. посібник / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
 17. Мудрик А. В. Социальная педагогика / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 1999. – 176 с.
 18. Педагогіка / за ред. дійсного члена АПН СРСР М. Д. Ярмаченка. – К. : Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1986. – 542 с.
 19. Педагогика : учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – 3-е изд. – М. : Школа-Пресс, 2000. – 512 с.
 20. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс : учебник для студ. пед. вузов : в 2 кн. / И. П. Подласый. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
 21. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 томах. Т. 3. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 9–279.
 22. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 544 с.